

Лущик Марія Василівна

*кандидат географічних наук, асистент кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»*

Лущик Мария Васильевна

*кандидат географических наук, ассистент кафедры туризма
Национальный университет «Львовская политехника»*

Lushchyk Mariya

*PhD in Geography, Assistant Professor of Tourism
Lviv Polytechnic National University*

ORCID: 0000-0001-5411-348X

Москвяк Ярослава Євгенівна

*кандидат економічних наук, старший викладач кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»*

Москвяк Ярослава Евгеньевна

*кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры туризма
Национальный университет «Львовская политехника»*

Moskvyak Yaroslava

*PhD in Economics, Senior Lecturer of the Department of Tourism
Lviv Polytechnic National University*

ORCID: 0000-0003-3147-0251

DOI: 10.25313/2520-2294-2021-9-7562

МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ТУРИЗМА В УКРАИНЕ

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF MILITARY TOURISM IN UKRAINE

Анотація. Незмінний інтерес людей до військової історії, історичних баталій, битв та іншого надбання військової спадщини популяризує військовий туризм. Проте, попри наявність певного масиву досліджень і публікацій, присвячених різним аспектам розвитку даного виду туризму, фундаментальних досліджень у руслі дефініціювання та класифікації видів військового туризму, географії поширення об'єктів військового туризму в Україні виявлено мало. Тому дослідження сутності військового туризму, а також потенціалу і можливостей розвитку даного виду туризму є своєчасними та актуальними. Для реалізації мети було проведено аналіз основних теоретичних положень і принципів функціонування військового туризму, висвітлених у вітчизняних та закордонних наукових публікаціях. Запропоновано військовий туризм розуміти як один із видів туризму, який передбачає відвідування історичних та сучасних пам'ятних військових об'єктів/установ/локацій, залучення туристів до реалій сучасного військового життя і побуту, участь в безпечних військових подіях. Серед завдань військового туризму уточнено його важливість перш за все для патріотичного виховання молоді, особливо в сучасних умовах, коли героїзм і волелюбність предків оживає в українських війнах, які боронять країну від російської агресії. Описано основні мотиви туристів для військового виду подорожей. Подано типізацію основних критеріїв та принципів класифікації військового туризму в туристичній діяльності. Запропоновано авторську класифікацію видів військового туризму, згідно

якої виділено військово-історичний, мілітарі- та військово-погієвий види туризму. Здійснено моніторинг «військових» місць та локацій України, потенційно популярних для туриста об'єктів: фортеці, замки, замки-бастіони, форти, оборонні лінії, місця битв, баталій та бойової слави, які пов'язані з подвигами національних героїв, музеї, меморіальні комплекси, пам'ятники присвячені військовій тематиці, діорами, бункери, ДЗОТи, ДОТи, окопи, залишки техніки тощо, які можуть використовуватися при розробці нових туристичних продуктів військового туризму.

Ключові слова: військовий туризм, мілітарі-туризм, військове паломництво, військово-історичний туризм, воєнний туризм, військово-пригодницький туризм, військово-пізнавальний туризм, військово-історичні реконструкції бойових дій, туризм військової спадщини.

Аннотация. Неизменный интерес людей к военной истории, исторических баталлий, битв и гругого достояния военной наследия популяризирует военный туризм. Однако, несмотря на наличие определенного массива исследований и публикаций, посвященных различным аспектам развития данного вида туризма, фундаментальных исследований в русле дефиницирования и классификации видов военного туризма, географии распространения объектов военного туризма в Украине выявлено мало. Поэтому исследование сущности военного туризма, а также потенциала и возможностей развития данного вида туризма являются своевременными и актуальными. Для реализации цели был проведен анализ основных теоретических положений и принципов функционирования военного туризма, освещенных в отечественных и зарубежных научных публикациях. Предложено военный туризм понимать как один из видов туризма, который предусматривает посещение исторических и современных памятных военных объектов / учреждений / локаций, привлечение туристов к реалиям современного военного жизни и быта, участие в безопасных военных событиях. Среди задач военного туризма уточнено его важность прежде всего для патриотического воспитания молодежи, особенно в современных условиях, когда героизм и свободолюбие предков оживает в украинских воинах, которые защищают страну от российской агрессии. Описаны основные мотивы туристов для военного вида путешествий. Подано типизацию основных критериев и принципов классификации военного туризма в туристической деятельности. Предложена авторская классификация видов военного туризма, согласно которой выделено военно-исторический, милитари- и военно-событийный виды туризма. Осуществлен мониторинг «военных» мест и локаций Украины, потенциально популярных для туриста объектов: крепости, замки, замки-бастіоны, форты, оборонительные линии, места сражений, баталлий и боевой славы, связанные с подвигами национальных героев, музеи, мемориальные комплексы, памятники посвященные военной тематике, диорама, бункеры, дзоты, доты, окопы, остатки техники и т.п., которые могут использоваться при разработке новых туристических продуктов военного туризма.

Ключевые слова: военный туризм, милитари-туризм, военное паломничество, военно-исторический туризм, военный туризм, военно-приключенческий туризм, военно-познавательный туризм, военно-исторические реконструкции боевых действий, туризм военной наследия.

Summary. The constant interest of people in military history, historical battles, battles and other military heritage promotes military tourism. However, despite the presence of a certain array of research and publications on various aspects of the development of this type of tourism, basic research in terms of defining and classifying types of military tourism, the geography of military tourism in Ukraine is not identified. Therefore, theoretical studies of the essence of military tourism, as well as the potential and opportunities for the development of this type of tourism in Ukraine are timely and relevant. To achieve this goal, an analysis of the main theoretical provisions and principles of military tourism, covered in domestic and foreign scientific publications. It is proposed to understand military tourism as one of the types of tourism, which involves visiting historical and modern military sites / institutions / locations, attracting tourists to the realities of modern military life, in safe military events or their historical reconstructions, etc. Among the tasks of military trism, its importance is clarified, first of all, for the patriotic upbringing of young people, especially in modern conditions, when the heroism and love of freedom of ancestors comes to life in Ukrainian soldiers who defend the country from Russian aggression. The main motives of tourists for military travel are described. The typification of the main criteria and principles of classification of military tourism in tourist activity is given. The author's classification of types of military tourism is offered, according to which military-historical, military and military-event types of tourism are distinguished. «Military» places and locations of Ukraine were monitored. This allowed to identify potentially popular for tourists objects: ramparts, fortresses, castles, castles, bastions, forts, defensive monasteries, temples, cathedrals, fortresses, defensive lines, battlefields, battles and military glory, which are associated with feats of national heroes, museums, memorial complexes, monuments dedicated to military themes, dioramas, bunkers, bunkers, DOTs, trenches, remnants of equipment, etc., which can be used in the development of new tourist products of military tourism.

Key words: military tourism, military-tourism, military pilgrimage, military-historical tourism, military tourism, military-adventure tourism, military-cognitive tourism, military-historical reconstructions of hostilities, military heritage tourism.

Постановка проблеми. Потреби в пригодах, пошук нових відчуттів, прагнення відкрити для себе нові світи підштовхнули розвиток пригодницького, екстремального й екзотичного туризму. Тому, на сьогоднішній день вельми популярним у світі стає військовий туризм. В нашій країні мілітарі-туризм також набирає прискорених обертів розвитку. Проте значної уваги вивченню військового туризму не приділялось, фундаментальних туристознавчих робіт не написано. Саме тому, дослідження можливостей, потенціалу розвитку та географії військового туризму в Україні вважаємо досить своєчасними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні відомості щодо трактування суті військового туризму знаходимо у працях *Д. Вентера* [4], *М. Храсовскі* та *К. Ноерес* [2]. Про світоглядний контекст військового туризму говорять *В.Л. Сміт* [3] та *Р. Звідженберг* [5]. Важливими категоріями у закордонних наукових дослідженнях військового туризму є поняття військового паломництва (military pilgrimage) та туризму баталій (Battlefield Tourism) [1]. Вітчизняна наукова література містить лише короткі відомості щодо можливостей розвитку та потенціалу військового туризму в Україні. Про місце цього виду туризму у світовій системі класифікації видів туризму розмірковують *А. Мельник* [16], *М. Кляп* і *Ф. Шандор* [12], *О. Любіцева* [15], *В. Кінтенко* [11], *С. Дутчак* та *М. Дутчак* [8]. Свої варіанти інтерпретації дефініціювання військового туризму подають *Н. Корнілова* та *К. Скупенко* [13], *У. Максютя* та *В. Абрамов* [14]. Крім того, українські науковці подають кілька варіантів поділу військового туризму на вузькоспеціалізовані види [9; 10; 12; 14; 18].

Попри наявність певного масиву досліджень і публікацій, присвячених різним аспектам розвитку даного виду туризму, фундаментальних досліджень щодо потенціалу та географічної організації об'єктів військового туризму в Україні виявлено мало.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є теоретичне обґрунтування сутності військового туризму як інноваційного напрямку екстремального та пізнавально-розважального туризму. Методологія дослідження передбачає проведення аналізу основних теоретичних положень і принципів функціонування військового туризму, його місця в туристсько-рекреаційній діяльності, обґрунтування завдань та туристичних мотивів для такого виду подорожей, визначення основних критеріїв та принципів класифікації військового туризму, дослідження

ресурсної бази даного виду туризму, систематизація потенційно популярних для туриста «військових» місць і об'єктів, які можуть використовуватися при розробці нових туристичних продуктів, і їх коротка характеристика.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття військового туризму вивчене недостатньо. В туристознавстві не існує усталеного єдиного підходу до визначення цього виду туризму та його класифікації. Це пояснюється тим, що військовий туризм є новим напрямком в туризмі, а також дуже дорогим задоволенням і тому недоступний для широких верств населення.

Іноземна та вітчизняна академічна література містить дуже обмежені відомості щодо трактування суті військового туризму.

На думку *Д. Вентера* [4] у статті «Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context», військовий туризм, який автор іменує як «туризм військової спадщини» (military heritage tourism) — це подорожі, дослідження або участь у відвідуванні об'єктів воєнної спадщини чи військових заходів, які мають особисте історичне значення, резонанс чи інтерес для відвідувача або туриста, і не передбачають винагороди.

У статті «Military tourism» *М. Храсовскі* та *К. Ноерес* (2011) вказується, що військовий туризм — це відпочинок, який має військове підґрунтя. Автори виділяють дві складові туризму: продукти, що стосуються військового обладнання і розглядаються як сегмент пригодницького туризму, та продукти, що концентруються на історичних подіях і належать більше до освітнього сегменту туризму [2].

Як і серед іноземних колег, вітчизняна наукова традиція не має загально визнаного дефініціювання поняття військового туризму.

А. Мельник (2012) визначає військовий туризм як різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями [16; 17]. Ідентичне визначення військового патріотичного туризму (воєнного туризму, мілітарі туризму) подають *Н. Корнілова* та *К. Скупенко* у 2019 р. [13]. *М. Кляп* і *Ф. Шандор* (2011) розглядають військовий туризм як туризм на місцях боїв і історичних битв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебуван-

ня на полігонах в якості глядачів — militarytour, а також тури на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць [12].

Ми пропонуємо під *військовим туризмом* розуміти *спеціалізований вид туризму, який передбачає: відвідування пам'ятних військових об'єктів/установ/локацій минулого і сучасності, залучення туристів до елементів сучасного військового побуту, участь в безпечних військових подіях/заходах/фестивалях тощо.*

Військовий туризм сприяє збереженню в пам'яті народу правдивої інформації про події воєнного часу, про героїчне минуле; розвитку патріотичного виховання молоді за рахунок проведення краєзнавчих екскурсій; створенню програм військового туризму, які допомагають економічному розвитку регіонів. *Об'єктами* військового туризму виступають об'єкти звичайного історичного туризму, які свого часу, крім іншого — мистецької та архітектурної цінності, мали також мілітарне значення — давні міські укріплення та окремі оборонні споруди, старовинні оборонні та бастионні замки, численні оборонні монастирі, форти та оборонні лінії. Вони мають велике значення для військової історії і можуть служити ключовими об'єктами відвідування для спеціалізованих турів військового туризму.

Важливо проаналізувати *мотивацію* відвідування «військових» об'єктів. В іноземній літературі виділяють *фактичний* (об'єкти відвідуються з метою осягнення об'єктивності їхнього військового потенціалу, найбільше актуальний для вчених або істориків, які шукають детальні відповіді на конкретні військові питання), *міфічний* (військова спадщина базується на розмитому міфічному тлумаченні події/битви, напряду корелюються з актами героїзму, патріотизму чи надприродних виявів) соціальний (військова спадщина подається так, що пояснює факти з врахуванням всіх ідеологічних поглядів/всіх сторін) та етнічний (військова спадщина має важливе значення як міфологема для вірувань етносів, певної нації або соціальної групи) мотиваційні контексти [4].

Виділяють три *категорії військових відвідувачів/туристів*: а) ті, хто має особисте відношення до місць військової спадщини, для кого такого роду об'єкти мають особисте та емоційне значення. Ці люди не розглядають цей візит як дозвілля, а прагнуть до глибокого емоційного контакту; б) звичайні туристи, які не мають особистих рефлексій щодо об'єкту (військового), а лише оглядають його як об'єкт дозвілля. Ці туристи в першу чергу шукають освіти, знань, емоцій; в) так звані «амбівалентні» туристи, які відвідують об'єкти,

щоб «побачити це» — своєрідний список об'єктів «must-visit» [4].

Як і наукових трактувань поняття військового туризму, так і підходів до його поділу на вузькоспеціалізовані види, є кілька.

На думку Д. та М. Каднічанських, загальний вид туризму, споріднений із відвідуванням воєнно-історичних та військових об'єктів, слід називати мілітарним (воєнним) туризмом і розділяти на три групи: *воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий* [10].

М. Кляп і Ф. Шандор (2011) у структурі військового туризму також виділяють *військово-історичний туризм*, який передбачає відвідування історичних місць і музеїв. Окрім цього, автори говорять про: *зброярський туризм* — стрільба з різних видів зброї, стрітбол чи пейтбол, відвідання магазинів зброї та ножів; *мілітарі-туризм* — життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідування полігонів, катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і вертольотах; *воєнний туризм* — відвідини «гарячих» точок планети та місць бойових дій [12].

В. Кушнарьов та О. Поліщук (2018) вважають, що варто виокремити такі види військового туризму, як: *військово-пізнавальний туризм* — це відвідування військових музеїв, виставок, конференцій; *військово-пригодницький туризм* — це активний відпочинок з використанням військової техніки та спорядження, морських бойових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях та маневрах, тури з визначеним терміном проживання в казармі чи військовій частині; *військово-історичні реконструкції бойових дій* — відвідування масштабних реконструкцій історичних битв [14]. Автори зазначають, що існує ще один різновид військового туризму — *нелегальні тури безпосередньо в зону військового конфлікту*. Такі подорожі характеризуються великою небезпекою для туриста і нелегальністю, а отже, великою вартістю [14].

Існує класифікація військового туризму за *ознаками активних і пасивних видів діяльності* у процесі самого туру. До активних видів можна віднести участь в екстремальних польотах на бойових літаках і підготовка до таких програм, участь в ігрових турах, в програмах виживання. Пасивний військовий туризм спрямований на задоволення потреб у знаннях, отримання нових вражень і не пов'язаний із застосуванням фізичних сил туриста. Крім активної і пасивної форм військового туризму, можна виділити ігрові форми (пейнтбол,

дитячі патріотичні спортивні ігри-фестивалі «Сурми звитяги», «Зірниця») і технічні (із застосуванням військової техніки), організовані і неорганізовані види військового туризму [18].

На нашу думку, військовий туризм варто поділяти з урахуванням мети та ціннісних орієнтацій туристів, а також емоційного контексту самої подорожі, на три функціональні групи: *військово-історичний туризм, мілітарі-туризм та військово-подієвий туризм*.

Історія України є багатою на військові події. Численні об'єкти історико-культурної спадщини на території країни розповідають про княжу державу, козацьку добу, Північну, Першу Світову, Громадянську та Другу Світову війни у вигляді залишок фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і пам'ятних знаків полеглим воїнам та односельцям, місць розстрілів чи боїв. Ці ресурси можуть слугувати базою для розвитку, в першу чергу, військово-історичного та сентиментального видів туризму в країні.

Найдревнішою оборонною спорудою на території України можна вважати *Змієві вали* — давні фортифікаційні споруди на південь від Києва, які колись простягалися на сотні кілометрів. На Правобережжі вони тягнулися на Захід від Дніпра, а на Лівому березі простягалися на схід. Залишки цих оборонних споруд подекуди збереглися на Київщині, в південних районах Житомирщини і досі місцями вражають своєю монументальністю.

Своєрідною візиткою фортифікаційного будівництва можна вважати *Золоті ворота* у Києві — пам'ятка архітектури XII ст. — одна з небагатьох, які збереглися до нашого часу. Колись, ця споруда вражала своєю величиною та неприступністю: ворота були одночасно й проїзною вежею, і тріумфальною аркою, яка вела на головну «аристократичну вулицю» міста.

Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. Без перебільшення можна сказати, що від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень. Загалом, на території України розташовується 92 фортеці і фортифікаційні споруди, 12 фортів та 22 оборонні храми і монастирі. Найбільша кількість замків, фортець та оборонних монастирів до нашого часу збереглися на заході України.

Серед кращих споруди оборонного значення, які є не тільки найкращими в Україні, але й входять до списку кращих пам'яток фортифікаційного мистецтва Європи виділимо *Кам'янецьку фортецю* (Кам'янець-Подільський, Хмельницька область) — одну з найбільших неприступних оборонних споруд

України. Це один з найпопулярніших туристичних об'єктів України, який щороку відвідують тисячі туристів. Історично Кам'янецька фортифікація була форпостом кількох держав. Українські експерти номінували її до Списку об'єктів спадщини ЮНЕСКО. Нині пам'ятка серед претендентів до включення.

Луцький замок (Луцьк, Волинська область) — ще один з найяскравіших туристичних об'єктів України. Побудований у XIV ст., замок зберігся до наших днів без значних змін. Він є єдиною в Україні архітектурною пам'яткою доби Великого князівства Литовського.

Видатною воєнно-архітектурною пам'яткою є *Мукачівський замок «Паланок»* (Мукачево, Закарпатська область). Цей грандіозний комплекс оборонних споруд склався протягом багатовікової історії Закарпаття. Він є надзвичайно складною і розвиненою системою, на окремих ланках якої можна простежити всі етапи оборонного будівництва Центральної Європи.

Серед інших, не менш, фундаментальних військових об'єктів, варто назвати *Хотинську фортецю* (Хотин, Чернівецька область), *Нову Печерську фортецю* (Київ), *Меджибзький замок* (Меджибіж, Хмельницька область), *Золочівський замок* (Золочів, Львівська область), *Замок злих дів* (Невицьке, Закарпатська область), *Червоноградський замок* (Нирків, Тернопільська область), *Палац Шенборнів* (Чинадієве, Закарпатська область), *Білгород-Дністровська фортецю* (Білгород-Дністровський, Одеська область).

На особливу увагу заслуговують *замки-бастіони* — пізньосередньовічні замки, які поєднали архітектуру краси і фортифікаційні хитрощі — «palazzo in fortezza». Інженери дбали про неприступність, а зодчі про вишуканість палаців. Подекуди їхні проекти виконували одні й ті самі фахівці. З розвитком артилерії наприкінці XV-ого – у XVI ст. архітектори замислилися про вдосконалення оборони замків. Зокрема, їх непокоїли недоступні з головної споруди «мертві зони», що виникали під вежами. На кутах вибудовували бастіони, в яких розміщували гармати, артилерію, боєприпаси. Звідти було зручніше обстрілювати територію перед мурами чи ровами.

Олицький замок (Олиця, Волинська область) — перший бастіонний замок в Україні, збудований у 1564 р. Передова фортифікаційна конструкція, а також арсенал військової техніки перетворили комплекс у неприступний замок, що витримав чимало осад і став взірцем для побудови інших. Славу непереможного замку-бастіону отримав

Дубенський замок (Дубно, Рівненська область). Найновіші тенденції поєднання ренесансного палацу з бастионним укріпленням в Європі свого часу відобразили *Збараський замок* (Збараж, Тернопільська область), *Підгорецький замок* (Підгірці, Львівська область), *Бродівський замок* (Броди, Львівська область).

Особливе місце в архітектурній військовій спадщині України займають *оборонні храми*. На жаль, багато зі споруд було зруйновано, понівечено, перероблено до непізнаваності та втрати характерних оборонних рис. Лише одиниці збереглися в автентичному вигляді. Оборонний храм або храм-фортеця — церква або костел, пристосовані до короткочасної чи довгострокової оборони за допомогою введення в архітектуру сакральної будівлі низки фортифікаційних елементів. Багато з того, що лишилося, перебуває у стані руїни, наявні лише нечисельні приклади відновлення та реставрування споруд зі збереженням оригінального вигляду. Зразковими взірцями оборонних храмів та монастирів України варто вважати *Монастир ордена Босих Кармелітів* (Бердичів, Житомирська область), *Монастир-фортеця св. Трійці* (Дермань, Рівненська область), *Оборонний костел Успіння Пресвятої Богородиці* (Біще, Тернопільська область), *Оборонна синагога* (Гусятин, Тернопільська область), *Святогорський Успенський Зимненський Старопігійний жіночий монастир* (Зимне, Волинська область).

Особливою героїкою наповнені козацькі сторінки української історії. Інтерес до історії козацтва в Україні невпинно зростає — надто тепер, коли дух мужніх і волелюбних предків оживає в українських війнах, які боронять нашу країну. Позитивно, що щороку ми дізнаємося нові цікаві факти про Запорозьку Січ і козаків, яких годі було шукати в радянських підручниках. *Місця бойової звитяги запорожців* (Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», Рівненська область, *Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»* (єдиний в Україні входить до ІСОМАМ — Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО, включений до всесвітнього туристичного маршруту), Полтавська область, *Державний історико-культурний заповідник «Буша» та Гайдамацький яр*, Вінницька область, урочище «Козацькі могили», Тернопільська область), *козацькі столиці чи резиденції* — *Чигирин* (Черкаська область), *Суботів* (Черкаська область), *Гадяч* (Полтавська область), *Батурин* (Чернігівська область), *Глухів* (Сумська область), місця битв та, особливо, острів Хортиця є традиційно в топі туристичного інтересу.

Дотепер із козацьких пам'яток на *Хортиці* (Хортиця, Запорізька область) збереглися тільки залишки земляних укріплень. Зате в Музеї історії запорозького козацтва зібрано тисячі археологічних знахідок й інших артефактів, а в Музеї судноплавства «Чайка» можна побачити знамените 18-метрове козацьке бойове судно, підняте із дна Дніпра. У середині 2000-х рр. тут створили історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», де відбудували дерев'яні укріплення, хати й козацьку дерев'яну церкву. В іншій частині острова діє кінний театр «Запорозькі козаки», де проводять фольклорні вистави, демонструючи вправність у верховій їзді та боях на шаблях.

Важливими для історичної пам'яті та туристичних відвідин є інші козацькі локації, які пов'язані із героїчними подіями того часу, історичними постатями або побутом і способом життя козаків, зокрема: *Дуб Залізняка* (Черкаська область), *Могила Івана Сірка* (Дніпропетровська область), *Козацький хутір Галушківка* (Дніпропетровська область).

Важливими пам'ятками новітньої історії України є споруди *глобальних оборонних військових систем Другої світової війни*. Саме на території України (особливо західні регіони) було розгорнуто кілька ліній оборони, наймасштабніші з яких: *лінія Молотова* (СРСР), так званий *Бастион Полісся* (оборонна лінія Польщі) та *лінія Арпада* (збудована на території Закарпаття Угорщиною з метою захисту від нападу СРСР). Кожна з цих ліній складалась із ДЗОТів, ДОТів, протитанкових надоб'їв, дротяних загороджень, військової інфраструктури тощо. В результаті воєнних протистоянь значна частина елементів оборонних ліній була зруйнована. Збережені об'єкти перебувають у занедбаному стані і лише частково використовуються у туристських цілях.

На території України розташовано 15 *фортів*, найвідоміший з яких, безперечно, *Тараканівський форт* (Тараканів, Рівненська область) — прекрасна пам'ятка фортифікаційного мистецтва XIX ст. *Форт Поповичі* (Поповичі, Львівська область) — один з фортів «Перемишлянської оборонної лінії» на українській території. Саме ці 6 фортів, що знаходяться на українській території й прийняли на себе основні удари російської армії восени 1914 року. Ще є *мережа фортів від міста Ізюм до міста Красноград* (Харківська область).

Новітня історія України залишила на території нашої держави теж залишила неабиякі об'єкти інтересу військового туризму, зокрема: *Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»*, *Меморіал героїчної оборони Одеси*, *Меморіал урочища*

Шумейкове, Музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році», а також локації бойової звитяги українських сил у першій половині ХХІ ст.: Львівське повстання (листопадовий переворот 1918 року), Чортківський наступ (7–28 червня 1919 року), взяття Києва військами Директорії (14 грудня 1918 року), бій за Вознесенськ (15 квітня 1920 року) в ході Першого зимового походу армії УНР, бій біля села Базар на Волині (17 листопада 1921 року) під час Другого зимового походу. Важливими пунктами військових турів мали б стати і *столиці УНР та ЗУНР: Тернопіль, Чортків, Кам'янець-Подільський, Заліщики, Бучач, Станиславів*.

Важливу роль для національно-патріотичного виховання української молоді відіграють тури місцями бойової слави Української повстанської армії. У цьому руслі важливими є місця повстанських схованок — криївки, та місцини, пов'язані із життям і діяльністю важливих діячів ОУН-УПА. Перш за все варто згадати *бій на горі Маківка* (весна-літо 1915 року) в ході Горлицького прориву, *бій загону УПА «Помста Полісся»* проти німців на шосе Ковель-Брест (травень 1943 року), *бій під Гурбами* (21–25 квітня 1944 року) між військами НКВС СРСР і силами УПА. Не менш важливими є локації, пов'язані із головнокомандувачами УНР, УПА тощо, зокрема: *Меморіальний музей Євгена Коновальця* (Зашків, Львівська область), *Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича* (Білогорща, Львівська область), *Музей Степана Бандери* (Дубляни, Львівська область), *Музей-криївка УПА* (Басівка, Львівська область), *Музей пам'яті жертв НКВС* (Щирець, Львівська область).

На жаль, сучасна історія України також повна драматичних політичних протистоянь та військових подій, тому арсенал потенційних локацій військового туризму поповнюється новими об'єктами.

Типовими об'єктами військового туризму є *військово-історичні музеї в Україні*, найвідвідуванішими серед яких є *Військово-історичний музей Повітряних сил Збройних Сил України, Музей авіаційної техніки і засобів ППО, Національний військово-історичний музей України в Києві, Одеський військово-історичний музей*. Карантинні умови диктують нові правила, саме тому чимало експозицій військових музеїв представлені віртуально. Проект «Музеї онлайн» пропонує увазі свого читача (й глядача) віртуальні тури знаковими експозиціями більш ніж для 30 музеїв військового профілю з огляду на процеси всередині країни та її протистояння зовнішній агресії.

Окрім, відвідування військових локацій, туристи часто і самі хочуть спробувати постріляти

із зброї, покататися на танках, БТРах, гелікоптерах і т.д. На вартість таких турів впливають деякі додаткові послуги за бажанням клієнтів. Це послуги інструкторів з рукопашного бою та зі стрільби, оренда тематичних місць для проживання, місця для проведення військово-спортивних змагань, спеціалізоване обладнання.

Основними формами військово-подієвого туризму в Україні є фестивалі і турніри. Турніри, а також бугурти (реконструкції польових битв) мають притаманні лише історичній реконструкції риси. В них акцент робиться на відтворення елементів військової історії певних епох, що суттєво впливає на визначення стратегії заходу, формування відповідної інфраструктури. Одним з найатрактивніших осередків військової реконструкції став парк у с. Копачів Київської області «Київська Русь». Це відтворення культурного та архітектурного образу Дитинця Києва V–XIII століть у його історичних розмірах, що займав площу 10 га, і атмосфери Київської Русі, з використанням всіх наукових знань, наявних на сьогоднішній день. Найвідоміші військові фестивалі: Генуезький шолом, Terra Heroica, Schola militaria, Середньовічний Хотин, Битва Націй, Ту Стань!, Повстанський хутір, Вінниця — столиця УНР.

Висновки. На сьогоднішній день поняття військового туризму та його місце в системі туризму недостатньо досліджене. Існують різноманітні наукові точки зору щодо місця цього виду туризму у світовій та вітчизняній системі класифікації видів туризму. Найчастіше, під військовим туризмом розуміють вид туризму, який передбачає відвідування історичних та сучасних пам'ятних військових об'єктів/установ/локацій, залучення туристів до реалій сучасного військового життя і побуту, участь в безпечних військових подіях чи фестивалях тощо. Існує кілька основних критеріїв та принципів класифікації військового туризму в туристичній діяльності. Найпоширенішими підвидами військового туризму є: військово-історичний туризм, мілітарі-туризм, військово-подієвий туризм. Підсумовуючи, зауважимо, що військовий туризм першочергово пов'язаний із політикою історичної пам'яті та має сприяти критичному переосмисленню військової історії та виступати консолідуючим наративом національної суверенної ідентифікації. Через військово-туристичні об'єкти, яких на території України є надзвичайно багато, є можливість формувати у туристів почуття гордості за героїчні вчинки їх пращурів, залучати їх до пошукової роботи з відновлення забутих імен, військових подій, захисних споруд, популяризувати здобуту інформацію серед своїх колег та друзів.

Отже, військовий туризм — це велика сила, яка породжує і зміцнює мотивацію тих, хто стає на захист Батьківщини. Адже, знання воєнного минулого народу виховують патріотизм та націо-

нальну самосвідомість, створюють підґрунтя для осмислення сутності сучасних військових подій та конфліктів.

Література

1. Eade J., Katić M. (Eds.). *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* (Routledge Studies in Pilgrimage, Religious Travel and Tourism). 1st Edition. 2017. Pp. 5–23; 34–39; 45–72.
2. Hrusovsky, M., Noeres, K. *Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism*. 2011. P. 87–94. Wiesbaden: Gabler.
3. Smith V.L. *War and tourism: An American ethnography*. *Annals of Tourism Research*. 1998. № 25 (1). P. 202–227. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00086-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00086-8)
4. Venter D. *Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context*. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume. 2017. № 6 (1).
5. Zwigenberg R. *The Atomic City: Military Tourism and Urban Identity in Postwar Hiroshima*. *American Quarterly*. Johns Hopkins University Press. 2016. № 68 (3). P. 617–642. doi: 10.1353/aq.2016.0056.
6. Голиборода І. Перспективи розвитку військово-історичного туризму на Львівщині. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. № 29(2). С. 45–50.
7. Гуржій О., Пилявець О. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. № 12. С. 19–24.
8. Дутчак С., Дутчак М. Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області. *Туристсько-краєзнавчі дослідження*. 1999. № 2. С. 123–136.
9. Каднічанський Д. *Історична спадщина УПА і туризм. Географія і туризм: європейський досвід*. 2009. С. 63–66.
10. Каднічанський Д., Каднічанська М. *Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції, 9 жовтня 2020*. 2020. С. 132–135.
11. Кіптенко В. *Менеджмент туризму*. Київ: Знання. 2010. С. 344–358.
12. Кляп М., Шандор Ф. *Сучасні різновиди туризму*. Київ: Знання. 2011. С. 133–290.
13. Корнілова Н., Скупенко К. *Військово-патріотичні тури — сучасний напрямок внутрішнього туризму. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання», 21–22 березня 2019 року, м. Черкаси [Електронний ресурс]: у 2-х томах. Черкаси: ЧДТУ. 2019.*
14. Кушнарьов В., Поліщук О. *Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму*. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2018. № 1. С. 107–118. doi: 10.31866/2616–7603.1.2018.151825
15. Любіцева О., Бабарицька В. *Туризмознавство: вступ до фаху*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2008. С. 22–38.
16. Мельник А. *Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму*. Київський збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. № 33. С. 350–353.
17. Мельник А. *Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. Краєзнавство, географія, туризм*. 2012. № 16. С. 3–5.
18. Солошенко Є. *Диверсифікація послуг у сфері військово-історичного туризму*. Харків. 2019. Взято з <http://dspace.itei.kh.ua:8080/bitstream/123456789/66/1/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>
19. Титова Е. *Військовий туризм як новий напрям на туристському ринку. Туризм і культурна спадщина. Міжвузівський збірник наукових праць*. 2013. С. 94–101.

References

1. Eade, J., Katić, M. (Eds.). (2017). *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* (Routledge Studies in Pilgrimage, Religious Travel and Tourism). 1st Edition. pp. 5–23; 34–39; 45–72.
2. Hrusovsky, M., Noeres, K. (2011). *Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism* (pp. 87–94). Wiesbaden: Gabler.
3. Smith, V. L. (1998). *War and tourism: An American ethnography*. *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 202–227. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00086-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00086-8)
4. Venter, D. (2017). *Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context*. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume, 6 (1).
5. Zwigenberg, R. (2016). *The Atomic City: Military Tourism and Urban Identity in Postwar Hiroshima*. *American Quarterly*. Johns Hopkins University Press, 68 (3), 617–642. 10.1353/aq.2016.0056.
6. Holyboroda, I. (2012). *Perspektyvy rozvytku viys'kovo-istorychnoho turyzmu na L'vivshchyni* [Prospects for the development of military-historical tourism in the Lviv region]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny*, 29(2), 45–50. (In Ukrainian).
7. Hurzhiy, O., Pylyavets', O. (2009). *Suchasna voyenno-istorychna ta voyenna terminolohiya: problemni pytannya*. [Modern military-historical and military terminology: problematic issues]. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh statey*, 12, 19–24. (In Ukrainian).
8. Dutchak, S., Dutchak, M. (1999). *Deyaki aspekty vydilennya sehmentiv spetsializovanoho turyzmu ta yikh stan na terytoriyi Chernivets'koyi oblasti*. [Some aspects of the allocation of segments of specialized tourism and their condition in the Chernivtsi region]. *Turyst's'ko-krayeznavchi doslidzhennya*, 2, 123–136. (In Ukrainian).
9. Kadnichans'kyy, D. (2009). *Istorychna spadshchyna UPA i turyzm*. [Historical heritage of the Ukrainian Insurgent Army and tourism]. *Heohrafiya i turyzm: yevropeys'kyy dosvid*, 63–66. (In Ukrainian).
10. Kadnichans'kyy, D., Kadnichans'ka, M. (2020). *Militarnyy turyzm: problematyka terminolohiyi ta klasyfikatsiyi*. [Military tourism: issues of terminology and classification]. *Heohrafiya, ekonomika i turyzm: natsional'nyy ta mizhnarodnyy dosvid: Materialy XIV Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi*, 9 zhovtnya 2020, 132–135. (In Ukrainian).
11. Kiptenko, V. (2010). *Menedzhment turyzmu*. [Tourism management]. Kyiv: Znannya. 344–358. (In Ukrainian).
12. Klyap, M., Shandor, F. (2011). *Suchasni riznovydy turyzmu*. [Modern varieties of tourism]. Kyiv: Znannya. 133–290. (In Ukrainian).
13. Kornilova, N., Skupenko, K. (2019). *Viys'kovo-patriotychni tury — suchasnyy napryamok vnutrishn'oho turyzmu*. [Military-patriotic tours — a modern direction of domestic tourism]. *Materialy Kh Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi «Turystychnyy ta hotel'no-restoranny biznes v Ukraini: problemy rozvytku ta rehuyluvannya»*, 21–22 bereznya 2019 roku, m. Cherkasy [Elektronnyy resurs]: u 2-kh tomakh. Cherkasy: ChDTU. (In Ukrainian).
14. Kushnar'ov, V., Polishchuk, O. (2018). *Militari-turyzm yak innovatsiyyny napryamok ekstrymal'noho ta piznaval'no-rozvazhal'noho turyzmu*. [Military tourism as an innovative direction of extreme and cognitive-entertaining tourism]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu kul'tury i mystetstv*, 1, 107–118. (In Ukrainian).
15. Lyubitseva, O., Babaryts'ka, V. (2008). *Turyzmoznavstvo: vstup do fakhu*. [Tourism: introduction to the profession]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyyivs'kyy universytet». 22–38. (In Ukrainian).
16. Mel'nyk, A. (2011) *Nestandartni vydy turyzmu: osoblyvosti funktsionuvannya viys'kovoho turyzmu*. [Non-standard types of tourism: features of military tourism]. *Kyyivs'kyy zbirnyk naukovykh prats' Viys'kovoho instytutu Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 33, 350–353. (In Ukrainian).
17. Mel'nyk, A. (2012). *Nestandartni vydy turyzmu. Osoblyvosti funktsionuvannya viys'kovoho turyzmu*. [Non-standard types of tourism. Features of the functioning of military tourism]. *Krayeznavstvo, heohrafiya, turyzm*, 16, 3–5. (In Ukrainian).
18. Soloshenko, Ye. (2019). *Dyversyfikatsiya posluh u sferi viys'kovo-istorychnoho turyzmu* [Diversification of services in the field of military-historical tourism]. Kharkiv. Retrieved from <http://dspace.itei.kh.ua:8080/bitstream/123456789/66/1/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>. (In Ukrainian).
19. Tytova, E. (2013). *Viys'kovyy turyzm yak novyy napryam na turyst's'komu rynku*. [Military tourism as a new direction in the tourist market]. *Turyzm i kul'turna spadshchyna. Mizhvuzivs'kyy zbirnyk naukovykh prats'*, 94–101. (In Ukrainian).